

2013 чылдың
АВГУСТ 15,
четверг
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЭЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

<http://shvn.ru>

Хүндүүлүг чаңгыс чер-чурттугларывыс!

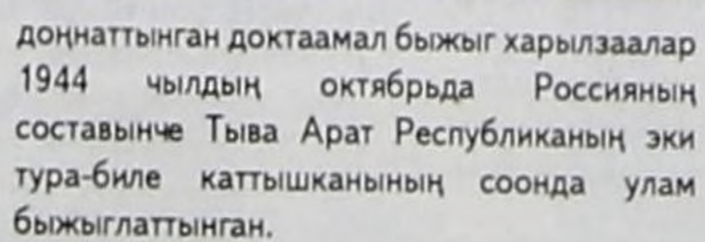
Суг-Бажы деп черге Урянхай крайның
ажуунарындан төлээлер чыылган бүгү
нының тургузукчу хуралынга Тыва Арат
еспубликаның тургустунганын чарлааны
өгүлүг болуушкундан бээр бөгүн 92 чыл
хоп турар.

Ақы-дуңмалышкы Россияның идепкейлиг
түкүмчө дузазы-биле Азия диптиң төвүн-
бот-догуннаан күрүнениң тургустунганы
ң күрүнө тургузуунуң эгезин салып, тыва
нунуң чүс чылдарда эртен төөгүзүндө чаа
ыныны айткан.

Ол болуушкун аңгы-аңгы чоннарның бот-
лчилгезиниң болгаш сонугралдарына
ндүлелдин туружу-биле нацияның бот-
скайланыр нарын айтырыын шиитпирлээр
газының бирээзин бүгү делегейге көргүс-
ни ооң төөгүлүг ужур-утказы болбушаан,
ссия биле ТАР-ның аразында найыралдын
лгаш кады ажылдажылганың, аныяк
спубликаның хөй янзы дылдарлыг
ртакчы чонунуң националдар аразында
нүгүнүң үндезини болган.

Тыва Арат Республика үезиниң чылдары
бистиң чонувустун төөгүзүнде чугула
чада. Араттар шудургу күш-ажылы-
ле Россияның чоннарының бүгү талалыг
аламчы деткимчезиниң ачызында кыска
саа дургузунда бурун тыва черге социал-
номиктиг, культура, сагыш-сеткил
ырынга бүрүнү-биле чаартылгаларны
тандырган.

Россия биле Тываның чоннарының
зында Ада-чурттуң Улуг дайынының
туушкун шөлдеринге төккен ханы-биле

Тыва Республика бөгүн — чурттуң чаңгыс аай экономиктиг, политиктиг болгаш эрге-хоойлу делгеминде чурттап турар Россия Федерациязының дең эргелиг субъектизи. Ол төрзэн республикавыска социал-экономиктиг шапкын хөгжүлдөже угланган хөй планнарлыг болгаш улуг хемчээлдиг айтырыгларны шиитпирлээринге калбак сорулгаларны ажыдып турар.

Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр чылдар эркен тудум, Россияның салым-чолу биле бистиң салым-чолувусту каттыштырган өгбелеривистин

политиктиг мерген угаанын болгаш чиге
бодалдарын бистер тодазы-биле медеп
турар бис.

Россияның чоннары-биле быжыг харылзаа, националдар аразында эп-найырал болгаш нитилел-политиктиг турум чорук — бистиң ук төгүвүстен кал чүүлүвүс. Өгбелерниң ол салгалы кадалап, ону көвүдери — бистиң ыдык хүлээлгевис.

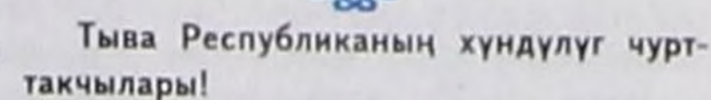
Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылын байырлаарының бүдүүзүнде Республика хүнүн демдегеп тура, кижі бүрүзү күчүлүг Россияның чоннарының чаңгыс өг-бүлезиниң дең эргелиг кежүгүнү, Тываның хөй националдыг чонуунуң бүрүн кезээ мен деп онза чоргаалар болгаш хамааты харысалга-биле миннир боор.

Силерге эки кадыкшылды, даартагы

хүнгө бүзүрелди, чаагай үүлө-хөректөргө болгаш эгелзэшкиннерге чедишкиннерни, аас-кежикти болгаш чедимчени, тайбыңны болгаш билчилгени күзедивис, эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы-
нын (парламентизиниң) даргазы
К.ДАВАА.

Онзагай байырлал — Тыва Республика
хүнү-биле Силерге байыр чедирип тур мен.

1921 чылдың августа Тыва Арат Респуб-

ликаның тургустунганын чарлааны төөгү
ужур-уткалыг болуушкун болган. Төрзэн
чуртунуң хөгжүлдези дээш Тываның чонунуң
бурунгаар чүткүлүн эрткен чылдар көргүс-
кен. Социал болгаш экономиктиг сайзырал-
да, культура болгаш өөрөдилгеде бедик че-
дишкиннер чедип алдынган.

Төрзөн черинге улуг ынакшыл болгаш аңаа хумагалалдыг чорук, чаагай национал-культура харылзаалары, күш-ажылчы чаңчылдар, эрге-чагырганы шупту деңнелдерге деткирде чоннуң чуртталгага туруштуу болгаш мерген угаанныы база сырый кады аялдалгайга Тыва Республиканың хөгжүлдезинге, хей национал Россияның быжыгарына моон-даа соңгаар бараан боор.

Аас-кежикти болгаш чаагай чорукту, шупту эгелээшкinnerге болгаш ажил-херектерге тура-сорукту болгаш чедишкinnerни күзедим.

Тыва Республикада Кол федералдыг инспектор А.С.ПОПОВ.

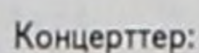
2013 чылда Тыва Республика хүнүн байырлап эрттирериниң планы

Август 15-те

«Кидисте — амыдыралдың хээлери» бүгү чоннарның
идис фестивалы — Арат шөлүнгө:

— бүгү чоннарның VI кидис фестивалының байырлыг
қыдышкыны — 11.00 шақта;

— «Аңгы-аңгы чоннарның кидис салырының онзагайгалары» деп темага «төгерик стол» — Чаңылчаан тывалтыра төвүнге 15.00 шакта;

Чоннар аразының «Ожук байырлалы» культура төлөвилелинің боттаныышыкыны-биле Моолдун артистери Алтануула Балдан, Самандын Жавхланнны, Калмыкиядан Бадм-Хаалгның, Бурятиядан Чингиз Раднаевтин, Тывадан Сайдах Монгуштуң киржилгези-биле байырлал концерти — В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга 18.00 шакта;

«Үер» бөлүүнүн 20 чылдаанын юбилейлиг концерти
— Арат шөлүнө 20.00 шакта;

Август 16-да

Кидиске чурумалдар база оон онзагай каасталгалар кылырының уран аргаларын өөрөткен мастер-класстар — Арат шөлүнгө 10.00-15.00 шакта;

М-54 казаглыг орукка чадаг чарыштың республика маргылдаалары: 42,195 км-ге марафон, 21 км-ге чартык марафон — «Чедер» курорттан старт 10.00 шакта;

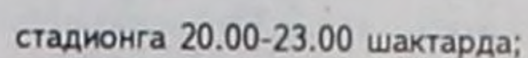
Чоннар аразының «Хамаг Монгол — Ожук байырлалы»
культура төлөвилелинің байырлал көргүзүү — 12.00 шақта;
1995 чылда төрүттүнген болгаш оон бичии аныяктар
ортузунга тыва хүрешке Тыва Республиканың бирги чери
дээш маргылдаа — «Советтик Тываның 5 чылы» стадионга
12.00 шақта;

Кидистен өглер, хол-биле кылган ажилдарның болгаш
сүй белектерниң делгелге-садыглаашкыны;

— Кидистен эки кылыг; эки таныштырылга; тулган өг
дээш конкурстар — Арат шөлүнгө бүдүн хүн дургузунда;

Фестивальдың түннелдерін үндүрері. Фестивальдың байырлыг хаашқыны — Арат шөлүнге 15.00 шакта;

«Хамаг Монгол — Ожук байырлалы» чоннар аразының
культура төлөвилелинің аныяктар дискотеказы — «Хүреш»

Республиканың муниципалдыг тургузуглар командаларының ортузунга стол теннизинге Тыва Республиканың кубогу дээш маргылдаа — «Сүбедей» УСК-га 10.00 шакта.

ДЖЕННИГЕ — БАЖЫҢ

Тыва Республиканың Башкы
Ш. Кара-оол бедик күрүне
налдарын алганнарга аас-кежи
кадыкшылды, чаа-чаа күш-ажы
чогаадыкчы чедишкинерни күрү
Адыгы СА

«Тыва — мээң ынак чуртум»

республика хүнү — Тываның кол күрүне байырлалы. Байырлалдың кол кезээ найысылал Кызылга болуп эртер болгаш Тываның девискээринин булуң бүрүзү ук байырлалды демдегледип эрттирер.

Байырлалдың бүдүүзүндө өзүп оран аныяк салгалдың төлээлери Төрзөн чуртунун дугайында чүнү бодап турарыл дээрзин билеп алыры-биле айтырышкынны кылдывыс. Олар дараазында харыыларны берген. Автор: чамдык бичин уругларның боттарының сөстөрүн хевээр арттырган).

Сайдаш Делгер, 14 харлыг, Бай-Тайга кожуун, Кара-Хөл суур:

Өлзей Тюлюш, 11 харлыг, Өвүр кожуун, Чаа-Суур суур:

«Мээң Тыва чуртум эң-не чараш ерлериниң бирээзи деп санаар ен. Чүге дизе мээң төрүтүнген черим Бай-Тайга кожуунунуң дык безин хөйүнү чугаалап турар. Олар аргаарлыг, арга-эзминиг, айгамчык хөлдөрлиг. Найысылал Кызыл — Азий диптин төвү болуп, аас-чаражы-биле туристерни олгаш даштыкы аалчыларны орунза дег хаара тудуп турар. Ынчангаш мен Тыва Республиканың уртакчызы болганымга канчаар-за аажок чоргаарланым мен. Чайгы дыштанылгамны Ортаа-Шивилиг деп черде аалга малым алдап чайладым. Ам удавас чанып, колага белеткенип эгелээр мен».

Альвира Ширав, 18 харлыг, Кызыл кожуун, Сукпак суур:

«Тыва чуртувус каас-чаражының азы-биле бүдүн делегейде бедик ни ээлеп турары кымга-даа чажыт с. Бөмбүрзекте кандыг-даа янзы, айгамчык черлер бар-даа болза, тиг Төрзөн чуртувус бир онзагай, тускай: агаар-бойдузу куруг хову-биле бир дөмей ерлерден эгелээш, соок Тундрага ир шуптузу бар. Аң-меңи, балык-лаңы, ойт-чимизи-биле байлак. Тыва чуртувус Россияның аңгы-аңгы уңгарындан улус кээп, аржаан-биле эмненип, эм-ооттарын ачкарыкчылары безин Тывага штанып, күш-шыдал кирип, дап кээп турары база хөйүнү аалап турар деп бодаар мен. Тывавыстың шупту булуңнары дунуу-биле чараш, кайы-дээрзин аңгылап шилири ка берге. Тыва чуртувусту ырадып, черивисти, бодувусту унгаар хөгжүдөр ужуруг бис».

«Мен Тыва Республиканың Өвүр кожуунуң Чаа-Суур суурга төрүттүнген мен. Төрзөн суурум чараш, ол кожавыс Моол чурту-биле кызыгаарда турар. Мен суурумга дыка ынак мен. Чай болурга-ла, Ак-Кара-Суг деп черде турар авам, ачам аалынга өшкү-хой кадарып дузалажып чайлаар мен. Аалывыс база дыка чараш черде турар».

Санчай Хомушку, 9 харлыг, Барыин-Хемчик кожуун, Эрги-Барлык суур:

«Бодум Кызыл-Мажалыкта өөренип турзумза-даа, чайгы дыштанылгамда төрүттүнген суурум Эрги-Барлыкче далажыптар мен. Үш ай дургузунда арыг агаарга ойнап-хөгөп, эштип, эштерим-биле дыштанып алыр мен. Мээң суурум тайга эдээнде, эң-не чараш черде турар. Долгандыр арга-арыг эндерик. Ынчангаш чуртумнуң аргаары кезээде ногаан, чараш турзун дээш, өрт-халап ону үрөвезин дээш өзүп келгеш, арга камгалакчызы өртчү болуксаар күзелдиг мен. Мээң чуртум эң-не чараш».

Айлана Кыргыс биле Марина Кыргыс, кайызы-даа 15 харлыг, Чаа-Хөл кожуун, Чаа-Хөл суур:

«Төрзөн чурт кижии бүрүзүңе эң-не чоок, эң-не эргим болур. Бистин чуртувус делегейиниң кандыг-даа онза чурттарындан дээрдевес. Чүге дизе бистин республиканың

девискээринде кайгамчык төөгүлүг, хуулгаазын чажыттарлыг черлер кайы хөй деп бодаар бис. Чижек кылдыр безин бистин төрзөн суурувус Чаа-Хөлден ырак эвесте, Сүме даанда Авыда Бурган бар. Ол ам далай адаанче кире берген. Авыда Бурганны чаа черже, ол-ла дагның үстүнче көжүрүп, улус-чон кээп, чүдүп-тейлеп турзун дээш эпиг кылдыр кылган. Өске черлерден, чүгө Тыва иштинден эвес, харын-даа республикадан дашкаар черлерден аалчылар кээп, долгандыр турар бойдушту магадап турар. «Кижии чуртунга ынак, куш уязынга ынак» деп үлегер домакта дыка шын чугаалаан. Ону биске школага башкыларывыс Төрзөн чурт дугайында өөренип турувуста өөреткен».

Темир Ензак, 11 харлыг, Кызыл хоорай:

«Тыва дээрже бистин бажыңывыс, эл чанып кээр Төрзөн чуртувус. Эрткен чылын бис өг-бүлөвис-биле Геленджик хоорайже дыштанып чораан бис. Дыка солун болган. Далай, эштир пляж, янзы-бүрү аттракционнар, экскурсиялар, «Золотая бухта» дээр дендии чараш аквапарк. Өске черлерде чеже-даа чараш, солун болза, Төрзөн чуртувус дег эргим чүүл чок деп чүвени ынчан билдим. Долгандыр турар бойдус, хөлдөр, хемнер, тайгалар — ол бүгү боду-нуу-биле эң-не чараш. А Кызыл хоорайывыстың, чыл келген тудум, чаражы дам бар чыдарын көрүп тур бис».

Долма Оюн, 9 харлыг, Кызыл хоорай:

«Мен Кызыл хоорайга төрүттүнген мен. 5 дугаар школаның өөреникчизи мен. Мээң ынак хоорайымда чараш бажыңнары тудуп турары дыка эки, чүге дизе хоорайывыс оон-даа артык чараш апаар. Паркта аянныг, хөй аттракционнар кылыптар болза, өске хоорайларда ышкаш мырыңай солун апаар боор деп бодаар мен. Оон соонда хоорайның аңгы-аңгы микрорайоннарынга фонтаннар база турган болза. Мен төрзөн Кызыл хоорайымга, Тыва чуртумга ынак мен».

Валерия КОНГАР белеткээн.

Чылдагааны — кадр ПОЛИТИКАЗЫНДА

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол аппараттың селектор хуралына республиканың чамдык кожууннарында кышка белеткел дең эвес чоруп турарын демдегледэн.

Оон бодалы-биле, ажылдың темпизинден чер-черлерде удуртукчуларның харыысалгазынга база башкарыкчы шийтпирлерни хүлээп ап турарына хамаарыштыр түңнелди үндүрүп болур. Ылаңгыя элзэн каш кожууннарда хөмүр-даш чедирилгезин организастап турарына хөй чөмөлээшкиннер болган. Тываның Баштыңы чурумну тургузары-биле Тываның үлетпүр база энергетика сайыды Роман Кажин-оолга кожууннарже хөмүр-даш сөөртүлгезинге тендер садыглашкынын чорударына база бо сорулгаларга хойлу-дүрүмнүн чогуур нормативтиг актызын

ажылдап кылырынга харыысалгалыг бооп, амы-хууда хыналдага алырын дааскан. Тываның Үлетпүр база энергетика яамызы, ол ышкаш Тудуг яамызы онза кичээнге Хову-Аксы суурда чаа котельная тудуун доктааткан хуусаада доозарынче угландыраын Шолбан Кара-оол демдегледэн.

«Бо объектинин тудуу-биле бис Тываның энергетиказының төөгү-зүндө чаа арынны ажыдып турар бис, ынчангаш бак атка кирер эрге бисте чок» — деп, ол чугаалаан.

Чылыг-энергетика комплекзинин бүдүрүлгелеринин таарымчалыг ажылдаарына деткимче бербейн турарының бир чылдагааны Тываның Үлетпүр база энергетика яамызының кошкак кадр политиказында деп, Тываның Баштыңы айткан.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — АЖЫЛДАВАЙН ТУРАР ПЕНСИОНЕРЛЕР

Тываның Чазаа социал хандырылганың албан черлеринин материал-техниктиг баазазын быжыглаарының база ажылдавайн турар пенсионерлерге адрестиг материалдыг дузаны көргүзеринин социал программаны бадылаан.

Программаның хемчеглерин акшаландыраарына бо чылын 4,8 миллион рубльди тускайлап бээр, оон иштинде республика бюджетинден 3,4 миллион рубль, Россияның Пенсия фондузунун субсидиялары 1,4 миллион рубль.

Пенсия фондузунун акша-хөреңгизин Тываның Чазаа-биле дугуржулгага үндезилээш, берип турар. Акша-хөреңгизин хөй кезиниң Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксында психоневрологтук интернаттың уруглар салбырының чылыг хандырылганының иштики болгаш даштыкы системазын септээр ажылдарже чорудар.

Тываның Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дыңнатканы-биле алырга, 160 кижини хайгаарап, ажаап турар ук албан чери одалга сезонунуң үезинде чылыгның температуразын доктаамал чурумга тударына шагдан бээр бергелерге таваржып келген.

1977 чылда ажылгалга кириген чылыдылга системазын сөөлгү 36 чылдарда акша-хөреңгизин чедишпезинден чаңгыс-даа катап капитал септелгезин кылып көрбээн. Социал программаны хүлээп алганы чылыг дамчыдар трубаларны база радиаторларны солур, эмнедип турарларның чурттаарына, ажылдакчыларның ажылдаарына таарымчалыг байдалдарны тургузар арганы бээр.

Амгы үеде хүлээникчи организацияны тодарадыр талазы-биле садыглажышкынны чорударына белеткел ажылдары дооступ турар.

ЧҮРЕКТЕРГЕ АРТЫП КААР

Тывага хөй катап кээп чораан тыва хамнарның улуг өңнүү, оларга бүгү талазы-биле деткимчени доктаамал көргүзүп турган журналист, чогаалчы болгаш тываларның хамнаар чоруунун шинчилекчизи Пауль Уккусич Австрияның төвү Вена хоорайга мөчээн.

Пуль Уккусичинин шинчилекчи болгаш чогаалдыкчы ажылынга тываларның хамнаар чоруунуң шаг-төөгүдөн дазылдарын шинчилээри, оон дугайында эртем-шинчилел ажылдарын бижири, оларны бодунуң төрзөн чуртунга болгаш Германияга парлап үндүрери, Монгуш Кенин-Лопсаннның «Тыва хамнарның мифтери» болгаш «Тыва хамнарның алгыштары» номнары англи, немец дылдарже очулдураары кол черни ээлеп турган.

Пауль Уккусичинин

чуртталгадан, бистен чарлып чорутканы — тыва хамнарга болгаш чонга улуг чидириг. Делегейиниң тывызыксыг булуңнарының бирээзи Тываның хуулгаазын чүүлдеринин чажыттарының догааштырыын тывар дээш тыва улустуң езу-чаңчылдарын, аас чогаалын, хамнаар чоруун Пауль улуг сонургал-биле шинчилеп, салым-чаянныг тывалар-биле ужуражып, оларның-биле найырдалжы берген.

Оон эртем-шинчилекчи, журналист болгаш хөй-ниити ажыл-чорудулгазы чүгле чаңгыс сорулгалыг — улустарның аразына сырый харылзааларны тургузуп, олар бот-боттарының дыл-домаан, езу-чаңчылдарын, мөзү-бүдүжүн билчип, эп-найыралдыг чурттаары.

Пауль Уккусичинин дугайында эң чылыг сактышкыннар оон тыва өңүктөрүнүн чүректеринге кажан кезээде артып каар.

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Тываның болгаш Россияның демнежилгезинин болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга
«ТӨРЭЭН ЧУРТУҢ ТӨӨГҮП БЕРЕМ»

Чогаадыкчы болгаш шинчилел ажылдарының
республика чергелиг мөөрейинин
ДУРУМУ

Телевилелдин автору Инна ДАМБА-ХУ
удуртукчузу — Светлана БА

1. Ниити чүүлдер

1.1. Бо Дүрүм чогаадыкчы болгаш шинчилел ажылдарының «Төрээн чуртун төөгүп берем» деп республика мөөрейин эрттиреринин чурумун болгаш негелделерин башкарып турар.

1.2. Чогаадыкчы болгаш шинчилел ажылдарының «Төрээн чуртун төөгүп берем» деп республика мөөрейин (моон ыңай — Мөөрей дээр) өзүп орап салгалды патриотизмнин, национал бот-медерелдин болгаш төрээн булуң дээш чоргааралдың идеяларына кижизидерибиле эрттирип турар.

Мөөрейинин сорулгазы:

- чурт-шинчилел ажылдарына сонугалды тыылдылары;

- чурттакчы чоннуң аңгы-аңгы кезектеринин чогаадыкчы ажыл-херектеринин күүселдезин хандылары;

Хоорай, суурларның чурттакчылыг черлеринин чагай ат-алдарын алгыдары;

- Россияның болгаш Тываның 100 чылын болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганын бээр 100 чыл болур оюн байырларынга белеткелге калбак хөй-ниитини хаара тудары.

Мөөрейинин тиелекчилеринин эң эки ажылдарына үндезилээш, «Тываның хоорай, суурларының кайгамчык 100 төөгүзү» деп номну күрүнениң автономнуг албан чери (КАА) «Шын» солунун редакциязы үндүрер;

Мөөрейинин кылыр чүүлдери:

- көдээнин чурттакчылыг черлеринин чаңгыс аай информастыг делгемин (медээлер шыгжамырын) тургузары;

- чогаадыкчы болгаш шинчилел ажылдарына чурттакчы чонга (ооң иштинде аныктарга) деткимче көргүзери.

1.3. Мөөрейинин организакчызы — КАА «Шын» солунун редакциязы. Деткиччилери — Тыва Республиканың Информатизация бол-

3.2. Мөөрейини дараазында номинацияларга эрттирер:

- «Мээң кожуунум төөгүзү»

- «Мээң ынак хоорайым»

- «Төрээн суурум, хоорайым, кудумчум, аалым төөгүзү»

3.3. Үстүнде адаттыгган номинацияларга мөөрейге кириген чагыгларга дараазында чүүлдерни кошкан четче документиленни кириер ужурулуг:

мөөрей ажылдарының авторунун дугайында медээ (капсырылга);

кожуун, хоорай болгаш көдээнин чурттакчылыг суурунун төөгүзү, фото-чуруу;

онзагай черлеринин бижимели болгаш фото-чуруу;

электроннуг бижимелди киригени (5 балды немээр).

3.4. Мөөрейге кириген материалдарга негелделер:

мөөрейге кириерибиле бүрүн кылдыр четчелзэн чагыгы кошкан документиленнибиле оргкомитеттин дараазында адресинче чорудар: shyntuva@yandex.ru азы shyntuva@mail.ru, «Конкурс» темазын айтыр азы электроннуг бижимелибиле редакцияга эккээр, адреси: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100, КАА «Шын» солун редакциязы, «Төрээн чуртун төөгүп берем» деп республика мөөрейинин оргкомитетинге;

4. Ажылдарга негелделер

4.1. Мөөрейге кириген материалдар темада айтыгган номинацияларга дүжүр ужурулуг.

4.2. Мөөрейге солунун арыннарына азы солунун сайтызынга парлаттыгган материалдарны хүлээп алыр.

4.3. Материалдар солунун 1-2 арынының хемчээлинден эвээш эвес болур.

4.4. Тыва дылга кириген материалдарны парлааш эккээр. Н, Ө, У деп тыва үжүктөрүн ол хевээр бижири.

гаш харылзаа, Көдээ ажил-агый яамылары.

1.4. Мөөрейини эрттиреринин чурумун болгаш негелделерин, киржикчилерге болгаш мөөрей ажылдарына негелделерни, чагыглар кириеринин хуусааларын болгаш номинацияларның даңзызын бо дүрүм тодарадып турар.

1.5. Мөөрейинин түңнелин 2014 чылдың августа Кызыл хоорайга үндүрер.

2. Мөөрейге киржиринин негелделери

2.1. Мөөрейге Россия Федерациязының 14 хардан өрү назылыг хамаатылары киржи болур.

2.2. Мөөрейге киржирибиле ооң организастыг комитетинче (моон ыңай — Оргкомитет дээр) бо Дүрүмнүн 3 пунктузунга дүүштүр чагыгны кириер.

3. Мөөрейини организастаарының болгаш эрттиреринин чуруму

3.1. Мөөрейини ийи үе-чадада эрттирер: Бирги үе-чада — 2013 чылдың июль 1-ден 2014 чылдың сентябрь 1-ге чедир — мөөрейге кириер ажылдарны белеткээри, чагыгларны долдурары, оргкомитетче чагыгларны болгаш мөөрей ажылдарын кириери.

Ийиги үе-чада — 2013 чылдың сентябрь 1-ден 2014 чылдың июль 1-ге чедир — чагыгларны болгаш мөөрей ажылдарын сайгарары, эң эки ажылдарын шилири, ооң тиелекчилерин тодарадыры.

4.5. Мөөрейге материалдарны дараазында жанрларга кириер: сайгарылгалыг чүүл (аналитиктиг статья), репортаж, очерк, фото-репортаж, чурумал болгаш өске-даа.

4.7. Сөзүн тургускан документиленниң формасы: сөзүглел редактору WordforWindows версия 6.0 болгаш ТТВukvаnауа, №14 хемчээлдиг үжүктөрүн ажыглавышаан, 1,5 интервалга;

4.8. Анкета медээлерибиле кириген чагыгларны оргкомитет 2014 чылдың август 1-ге чедир хүлээп алыр.

4.9. Мөөрейге чоруткан бүгү материалдарны дедир эгипсес, харыы тайылбыр кылбас.

4.10. Мөөрейге чоруткан ажылдарының автор эргелерин (чуруктарны, сөзүглелди болгаш өске-даа чүүлдерни чөлшээрелдиг ажыглар) магадылап турар болгаш бо талазыбиле маргылдаалыг бүгү айтырыгларны бот-тускайлаң шийтирилээрин хүлээнип турар.

5. Оргкомитеттин ажылының чуруму

5.1. Конкурсту организастаары, эрттирери болгаш номинантыларны тодарадырыбиле 2013 чылдың август 1-ге чедир «Төрээн чуртун төөгүп берем» деп республика мөөрейинин оргкомитетин тургузар.

5.2. Оргкомитеттин составында республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының, ТР-нің Дээди Хуралының

(парламентизинин) тус чер айтырыгларының талазыбиле комитетинин, «Шын» солун редакциязының, ТГШИ-нин, Алдан-Маадыр аттыг национал музейинин төлээлери кирип турар.

5.3. Оргкомитет Эксперт чөвүлелинин саналдарын барымдаалап, мөөрейинин номинантыларын тодарадыр.

6. Эксперт чөвүлелинин ажылының чуруму

6.1. Кириген ажылдарга экспертиза кылыр болгаш үнелел бээр сорулгабиле Эксперт чөвүлелин тургузар.

6.2. Эксперт чөвүлелинин составына республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының, ТГШИ-нин, ТКУ-нун тыва дыл болгаш литература кафедрасының башкыларының, Алдан-Маадыр аттыг национал музейинин, ТР-нің Күрүн архивинин төлээлери, журналистер кирип турар.

7. Ажылдарны үнелээринин барымдаалары болгаш тиелекчилерни тодарадыры

7.1. «Мээң ынак хоорайым», «Төрээн суурум төөгүзү» номинацияларга кириген ажылдарга:

- айыттыгган теманың номинацияга дүжүрү;

- теманы ажыдып турарының барымдаалы болгаш ханызы;

- бижиттинген чүүлдүн шынарлыгы, шыны болгаш билдингири;

- тема болгаш медээлер талазыбиле байлаа;

- материалды күүсеткенинин онзагай талалары;

- авторнун ажылының бот-тускайлаң онзагайы.

7.2. «Кожуунум төөгүзү» номинацияга кириген ажылдарга:

- айыттыгган теманың номинацияга дүжүрү;

- ужуру-дузасы;

- социал ужуру-дузасы;

- теманы ажытканының ханызы;

- кириген медээлеринин шыныгы (дүжүрүп бижи алган медээлерни, статистиканың сан-түнненин, тайылбырларны ажыглап болур);

- бижиттинген дылы;

- материалды күүсеткенинин онзагай талалары.

7.3. Барымдаа бүрүзүнге үнелелди 10 баллдыг шкала езугаар боттандырар.

8. Шаңнаары

8.1. Мөөрейинин түңнелдерин үндүрерде киржикчилерни ийи аңгы бөлүккө чарып түнээр: 1. Профессионал чогаалчылар болгаш журналистер; 2. Солунун бижикчилери (кандыг-даа мергежилдин кижилери бооп болур).

8.2. Шаңнал тыпсырының байырлыг езулалын Кызыл хоорайга 2014 чылдың августа (Наадым байырлалының үезинде) эрттирер.

8.3. Оргкомитет 1, 2 болгаш 3 черлеринин дипломнарының (дипломантыларның) эзлерин номинация бүрүзүнге тодарадыр болгаш тиелекчилерни шаңнаар болгаш үнелиг белектерни тыпсыр.

8.4. Эң эки ажылдарны «Тываның хоорай, суурларының төөгүзү» деп номга парлаар.

8.5. Түңнелдерин «Шын» солунун арын-

нарынга, а ол ышкаш www.shyn.ru, www.tuvaonline.ru албан-езуунун сай парлаар.

9. Мөөрейинин ажылчын бөлүү

9.1. Ажылчын бөлүктүн бүрүн эрг

- мөөрей үезинде кириген ажылдар гарар болгаш лауреаттарны тодарады

- мөөрейинин түңнелинин талазы-б

ралдарның шийтирин бадылаар.

9.2. Ажылчын бөлүктүн составы:

- ажылчын бөлүктүн составына

солун редакциязының бүгү ажылдак

кириер болгаш үш бөлүккө хувааттына

Бирги бөлүк чагыгларны хүлээп

болгаш оларны бүрүткээр, ооң соонд

чазап, болбаазырадып ажылдаар.

Ийиги бөлүк — солунун редколле

жигүннери мөөрейинин эң эки материал

сайгарар болгаш шилиир.

Үшкү бөлүк — мөөрей тиелекчиле

эң эки ажылдарына үндезилээш үн

«Тываның хоорай, суурларының төөгүзү

номга кириер материалдарны белеткээ

10. Мөөрейинин жюризи

10.1. Мөөрейинин жюризин хөй-

организацияларының, ТР-нің Журнал

эвилелинин, массалыг информация чеп

ринин төлээлеринден болгаш «Шын»

редакциязының ажылдакчыларындан тур

10.2. Жюри тиелекчилерни тодар

болгаш шаңналдарны тыпсыр, а ол ы

немелде номинациялар кириер эргелиг.

11. Түңнел кезээ

Харылзажыр черлери:

Тыва Республиканың КАА «Шын» с

нун редакциязы.

667000, Кызыл хоорай, Красноарме

кудумчузу, бажың, 100.

Тел: (39422) 2-17-09

Факс: (39422) 2-30-69

Электроннуг почтазы: shyntuva@ma

shyntuva@yandex.ru

Албан-езуунун сайтызы: www.shyn.ru

Мөөрейинин деткиччилеринге:

мөөрейини эрттиреринин дугайында ме

ни кол арынга кириген сайтылар, мөөр

эрттиреринин дугайында чарлалды медээ

нин албан-езуунун арынга кириген сайты

ол ышкаш мөөрейини эрттиреринин дугайы

медээни үндүрген парлалга черлери мөө

эрттиреринге информастыг партнерлар

дыр санаттынар. Информастыг партнер

дугайында медээлерни «Шын» солун

(www.shyn.ru) сайтызының «партнерлар»

кезээнге парлаар; мөөрейинин түңнелде

боттарына парлаар эргени информаст

партнерлар алырлар.

Мөөрейге кандыг-даа спонсор дү

зын өөрүшкүбиле хүлээп алыр. Бир

мөөрейини акшабиле азы шаңналдар-б

деткирин күзезинерзе, деткимче көрү

дээш акшаңарны почта адресинче азы

санче шилчидип, КАА «Шын» солунун ре

кциязы, 667000, Тыва Республика, каб. 2

деп адреске кээп болур силер. Тел. (8-394

2-01-35—кол редактор; (8-394-22) 2-18-10

бухгалтер; факс: (8-394-22) 2-30-69, эл. по

shyntuva@mail.ru азы shyntuva@yandex.ru

ТЕРЕКТИГНИН ТЕРГИИН МЕХАНИЗАТОРУ

Чылдар болгаш кижилер

Бистин Тывавыста боттарынын шалыпчы, кызымаккай күш-ажылы-биле төрзөн сайзырал, хөгжүлдесинге ажылы үлүг-хууун киригеннер хей. Оларның бирээзи чалыы, дээр чылдарында бодунун турар ажил-ижи-биле чүг-айонунга эвес, а бүгү Тывага ады тарап турган, мээр бир билirim, амгы үеде хоочун механизаторнун дугайында силерге штырар бодай-дыр мен, эргим ктер.

Сюров Тегерикпеевич-биле кады чылдарда инженерлеп ажилдап болгаш, ооң бажыңыга хире бо-ла аалдал чедер бээр мен. Эрткен-барганывысты шаанга хөөрежип, төрзөн Тезивисти, Даавысты чылыгы-биле сактып, чылдарда кожуунуушта боттурар эки чаартылгаларга өөрүп тураар бис. Ооң оожум-топтуг, кайыр-хөөрештиг бүдүжү, кажан ажил-иш дугайынча шилчийге, ону канчаар-даа аажок сетканып үнелээри кижиниң сагышын чайгаар-ла доюлдуруптар. Бо удаада база-ла хоочун механизаторнун чурттап олурар бажында чедер берген, ооң-биле режип олур мен. Чүге-ле ийик, давыс бичин када соксап, шин чок болу бээр аразында мээр салдарым ол кижиниң амыды-нын эрткен чылдарынча үлүг берди.

Бир-ле хүн школага өөрелуурушта ыыт-ла эвес ыытналган. «Трактыр, трактыр» мен соонда хамык өөреникчилер астарындан үне-ле халышканнар. Ажылар оларны доктаадып, тудар-да кызытпааннар. Школа чанында Кыйыг деп чер үеде. Аңаа картошка тарыыр ону аңдарары-биле трактор-Сюров акыйның мунуп алгаш кени ол болган. Ооң мунуп тракторун сонуурган, ону аңдыр маңажып, суйбай тумагадап, аңаадап шаг болган. Кичээлдер-даа кайда боор үдүн школа коллективи ол торну кайгап, ону мунуп келуулгаазын кижини долганып, ургал, магадап хүнзээр. Шакар Берт-Даг суурга бир-ле дураторнун мунуп алгаш келген чык хуулгаазын, күчү-күштүг — Сюров Тегерикпеевич Чооду, ынчангы школачыларнын, бодалдарына уттундурбас артып калган. Ол дугайын Тегерикпеевич мынчаар сактугаалаар:

1948 чылда бистин Тока аттыг э-ниң орнунга «Кызыл Тук» ату тургускан. Ынчан мен аът азынга бус-биле ажилдаар эи станциязынга Бора деп мек-акыйның дузалакчызы болуп тап турдум. Ынчаар ажилдап да колхоз баштаар чери мени и трактористер курстарынча ип чорудупкан. Ону эки дооскаш мге, меңээ трактор хүлээди. Демир, шотту дугуйлуг «ХТЗ» трактор чүве ийин ол. Ону алгаш, Берт-Дагга кээп, чер ип, картошка дүжүдү ажаап олдум ийин. Шакар-ла ынчаар бир дугаар тракторну мунган болган мен. Ол дугайында Тес-Хем кожуунга үнүп турган «агар» деп солунга үнген М. иң бижзэн чүүлүн база чуруунга музейге азып каан турган. Дон бээр 48 чыл иштинде тех-иле «халбактанчып» келдим. ыдыралының эрткен чылда-кире берген бо кижимниң инда долчузу-биле силерге таныштырып көрейин, эргим ер.

Сюров Тегерикпеевич Чооду Тес-унунга, Ортаа-Кара-Суг деп та, 1931 чылдың ноябрь 13-те

малчын арааттарның өг-бүлезинге төртүтүнген. Чоорту өзүп, мал-маган кадарып, Берт-Даг школазынга өөренип, тыва эр кижиниң кылыр-ла ажилдарын ачазы-биле кады кылчып, ада-иезинге дузалажып турар шору эр апарганда Тестин арааттары коллективтиг ажил-агыларны — мал-чер ажилдыг эштежилгелерни (МАЭ, МЧЭЗ) тургузуп эгелзени, ТАР-ның Совет Эвилелинге каттышканы анык кижиниң салым-чолун аңдара тудулкан — чаа, солун амыдырал эгелзэн.

Анык эр Хараалыг-Хемге, Даг-Дөзүнге, Теректиг-Хемге МАЭ-лерни тургусчуп, оларны каттыштырган соонда Тока аттыг МЧЭЗ-ниң иделкейлиг кижигүнү болу берген. Ооң кадында Калдак-Хамар артының кадыр-берт оруун бүгү Тывадан келген эш-өөрү-биле кады касчып четтигипкен. Ол дугайын «Теректиг-Хемден Чооду Ензак (Куу) баштадыр Сумучу Са-наа, Чолдак Сүлдүм, Нурызат, пова-рывыс Маа-Хөө угбай база мен ажилдап турган бис. Кончуг кадыр, шыргай чер чораан. Аът оыткаар чер безин чок» — деп, ол сактып чугаалаар.

Сюров Тегерикпеевич районнун тергийн тракторизи деп мактадып, 7 чыл улаштыр колхозтун трактор бригадасын удуртуп келген. Ооң бригадасынча районнун эң баштайгы херзэжен трактористери Елена Чамыян, Дуна Угербоо хамыкты кайгадыр ажилдап турганнар. А кады өөренип турган эштери Салдаа Көкүү, Михаил Коштай-оол, Бугалдыр Алдачы, Араваа, Дазыл-оол олар бригадиринден дудак чок дуржулгалыг, мурнакчы механизаторлар апарган, а бригаданың ат-алдары райондан дашкаар безин дыңналып турган.

Сюров Чоодунун баштаан бригадасының ады ол үеде солуннардан дүшпейн турган дээр болзумза, хөөредиг чок боор. Чаңгыс-ла чижектен кириейн: «Бур-рунгаар» солундан кезип каан бир чүлдү хоочуннун уруглары шыгжал чоруур болду. Ында мынча деп бижип каан одуруглар бар: «Ленин» аттыг колхозтун Сюров Чооду баштаан хову-трактор бригадасы чаксы тарылганы районда хамыкты мурнай дооскаш, «Ак-Эрик» колхозунга дузалажып чедип келген».

Ол үеде көдзеге тракторист, механизатор мергежилдиг кижидээрге хуулгаазын-биле демей турган. Космонавт кижиден дудак чок аан. Малчын арааттарның ажи-төлү техниканы шигээдип алгаш, бажынарже электри чырыын берип, ооң күжү-биле пилораманы ажилдадып, чоон-чоон чудуктарны хала чокка диле хирээлп, чүктетерин сөөртүп, аът-шары чокка черни аңдарып, бугаларны казып, тарааны тарып турар болу бээр, ындыг чүвени көрүп чорбаан тыва кижилерге олар бир-ле кайгамчык болбаазын, күчтөн кижилерге демей болбайн канчаар! Ынчангаш ол үеде механизаторлар дугайында ырылар, шүлүктөр, кожамыктар хөй-биле тыттып кээп турган.

Ол үеде чон аразында трактористер дугайында нептерзэн мындыг ыры бар чүве:

Баштай сени тракторлуг
Аңгыс чарып турда көрдүм.
Байгы хевин бензин, үс бол,
Арның хүн дег чырып турду.

Бо ырыны бодаарымга, мээр бо маадырымның болгаш ооң чоок тракторист эжиниң дугайында бижзэн ышкаш ийин. Ийи анык кижиниң аразында от-көс дег ынакшыл тыттып, шынал-ла, ол ырда дег:

Шивейликкен сыдым баг дег,
Синниге-ле берип-тирлер.

Ол үеде аалдарның уруглары хой кадарып чорааш таныжып алып турган-на болгай. А бо аныктарның трактор-биле аңгыс аңдарып тургаш таныжа бергени — чаа үениң келгенин херечилеп турганы ол.

Удаваанда Берт-Дагның аныктары мынча деп кожамыктап турар апарганнар:

Демир аъттын дынын туткан
Тергийн эрни Сюровту.
Еленаның чүрзэн туткан
Эрес эрни Сюровту.

«Чоннун караа көскү, кулаа дыкчы». Үр болбаанда чаа, ховар мергежилдин анык кадрлары — Лена биле Сюров «Ленин» аттыг колхозтун бир дугаар механизатор өг-бүлези болганнар. Оларның үлегерин эдерип, ол-ла бригадага ажилдап турган трактористер Дуна биле Сүлдүм (Ыгытас Сүлдүм) олар база өг-бүле тутканын маңаа айтып каайн.

С.Т.Чооду (олулар) Черби суурга чурттап турда ужурашкаш, ооң бажыңының чанында кады турарым.

Чоорту суурнун аныктары Балгазынның, Кызылдың механизация училищелерин дооскаш, «калбак билгиниң механизатору» деп мергежилди чедип алгаш, төрзөн суурунга ээп келгеш, ажилдап турар апарганнар. «Мехен» деп чоргаар болгаш билдингир сес ынчан тывылган. «Мехен» деп мергежил ынчан нептергей мергежил болу берген.

Сюров Тегерикпеевич төрзөн колхозунга, ооң соонда совхозунга тракторист, комбайнер, бригадир, МТМ эргелекчизи, аразында көдээ ажил-агы машиналарының механиги, гараж эргелекчизи-даа бооп, оон «Тес-Хем» совхозтун кол инженеринге чедир ажилдаан. Ол чылдарда «Тес-Хем» совхозтун техниктиг баазазы көскүзү-биле быжыккан. Ол 50 машина кире бээр гаражты, техниктиг ажаалда станциязын (СТО), чүдүрер-дүжүрер эстакаданы, МТМ-ни, кызыл-булуңну, диспетчер пунктузун, бетоннаан дилиндектерни ажылгалга, аңаа ажилдап турган кол инженерлер Кара-оол Лапчаа, Маадыр-оол Арапчор олар-биле кады кириген.

1978 чылда Сюров Тегерикпеевич өг-бүлезиниң аайы-биле «О-Шынаа» совхозче көже берген. Аңаа ол МТМ эргелекчилеп, кол инженерлеп, машина-трактор паргыын ажылгаарын экижиткен. Ол совхозтун механизаторлар бажыны «Тес-Хем» совхозтундан дудак чок — база-ла диспетчер, дежурный механиктер олурар черлиг, механизаторлар өөредип, дыштаныр, ойнаар кызыл-булуңнуг апарган.

Сюров Тегерикпеевич дооскан инженер эртеми чок-даа болза, тех-

никага чажындан салымныг кижилер болгаш даңгаар инженер албандужалдарга ажилдап келген. Пенсиялай бергеш безин «О-Шынаа» совхозка улуг күчүлүг чехословак электри станциязы эккээрге, ону ажилдадып шыдаар кижилер баштайгы үеде тывылбас боорга, Сюров Тегерикпеевич элзэн үр дизелист-тээн.

Хоочун механизатор, инженер Сюров Тегерикпеевич Чоодунун кылган ажил-ижи хилис барбаан. Ол «Кур болгаш куруккан черлерни шигээткени дээш», «В.И.Ленинниң 100 харлаанынга шылгараңгай күш-ажылы дээш», «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдар-биле, «Социалисттик чарыштыг тиелекчизи» деп хөрөк демдектери-биле, СЭКП обкомунун, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, Тес-Хемниң партия райкомунун, райкүөскомунун хөй санныг Хүндүлүг бижиктери-биле шаңнаткан. Тес-Хем районнун болгаш ооң Көдээ советтериниң депутаттыгына каш удаа сонгудуп келген.

Сюров Тегерикпеевич өөнүн ишти Елена Допуяновна-биле 1996 чылда уругларының чанынча — Кызыл кожуунун Черби суурунче көже бергенер. Ол үеде улуг оглу Чооду Алексей школа директорлап, кенни Марина Ховалыговна база уруу Людмила Сурововна школага башкылап турганнар. Аңаа баргаш, алыс черле ажилдап өөренген кижилер болгаш черле олут орбайн, ол черниң чараш бойдузунга тааржып, аңнап-меңеп, каттап, инектер тудуп, хаван, дагаа азырап, уругларының, кожаларының машина-техниказын септежип, бодунга бичежек бажыңны, уругларынга улуг, делгем бажыңны тутчуп-даа берген. Хериминиң иштинде кандыг катты чок дээр боор! Чамдыкта Чербиниң садынча барбайн, чоодуларның хериминиң иштинден каттап алгаш, чанып-даа турдум-на.

Чербиниң суму чагыргазының даргазы турган Любовь Михайловна Капустина, социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Татьяна Федоровна Ригова олар школа, садиктиң одалга системазы азы сумунун трактору үрели бээрге, Сюров Тегерикпеевичниң ачы-дузазын каш-даа катап көргөн болгаш ажилгыр-тудунгур, биче сеткилдиг, техника талазы-биле дуржулгазы улуг «алдын холдуг» пенсионерин мактап ханмас турдулар...

— Чүге үнүң чиде берди, Кара-оол Лопсанович? — дээрн Сюров Тегерикпеевичиниң айтырыы мээр бодалдарымны үзе кирипти.

— Чок, анаа-ла эрткен үелер бодалымга кире дүштү — деп шынын чугааладым.

— Үениң маңының дүргенин чүү дээр. Эрткен үени сактырга бир узун төөгү-дүр ийин — деп, Сюров Тегерикпеевич чугааланы-дыр. — Ынчан 1949 чылдың декабрьда трактор курстарына өөренип киргеш, март айда доостувус. Башкыысты Самбу механик дээр чүве. Өөрүм Михаил Коштай-оол, Серен Шимит, Дазыл-оол Уржанай олар. Самагалдайга МТС-тин чаа-ла тургустунуп турганы ол. Ынчан МТС-тин тракторлары: бир ХТЗ, НАТИ (аравыста «Наташа» дижи бис) бар чүве. Бир дугаар трактор көргенивис ол ийин. Бис-биле кады Эрзинден — 4 уруглар, Ак-Эриктен Белек-маа база бир узун уруг (сөөлүнде Шөмбүкейниң кадайы болган), Белдир-Арыгдан — Суван (Төмүр-ректин кадайы) өөренип турдуус. Доозуптарывыска МТС бистерге Берт-Дагга, Чодураага, Ак-Эрикке, Эрзинниң Үнегетиге, Ямаалыкка чер

андартып турду. А бо Салдаа, Араваа суглар мээр соомда доостулар. Ол ийи дугаар бөлүккө Берт-Дагдан — Дуна, Лена, Ү-Шынаадан — Домаа, Хаяшин, Көк-кыс олар өөренип доосканнар чүве.

Эки ажилдаан дээр 1954 чылда Серен Шимит, мен, Михаил Коштай-оол, Көк-кыс, Тожудан — Ак Күзеп деп уруг база Кол Сергей олар Москваже УАЧД-ге чорааш келдивис. 1958 чылга чедир трактор бригадирледим. Берт-Дагның башкы, соңгу ховуларына тараа ырмажок үнүп турган. Комбайнерлар херек дээр мени Балгазын училищезинче өөредип чорудуптарга, аңаа 6 ай өөренгеш, келдим. Ол күзүн чааскаан 900 ажыгга черни ажаадым. Ынчан СК-3 дээр чаа, боду кылаштаар комбайнар («Сталинец-6» деп сөөртүрер комбайннарны солуп) кээп эгелеп турганы ол. Хөй дүжүт ажааган дээр Кызылга улуг хуралга чордум. Бир даалымба, бүдүн шай-биле шаңнаттым. Оон колхоз мени МТМ эргелекчилеп каан.

Бир күзүн суурга суг-биле ажилдаар тараа дээрбези тударынга база кириштим. МТМ эргелекчизи боорумга ындыг даалга берген. Аңаа кол агроном Иван Хураган, механизаторлар Даваа Дыт-оол, Чанчыкаа Белек-оол, алгы-кеш белеткекчизи Оюн Наксыл-оол олар-биле кады ажилдадым. Кол удуртулганы Иван Дурновцев деп кижилер башкарып турду. Салгын дээрбезин кылган кижилер ол дээр чораан. Дээрбениң дажын Мөңгүн-Тайгадан эккелген чүве. О-ой! Сактып чугаалаар болза, намдардан солун чүүлдер-ле хөй-дүр ийин, ала.

Сюров Тегерикпеевич улуг тын-гаш, кезек ыт чок олур.

— Эрткен үелер база бир онзагай солун-дур ийин — деп чугааландым.

— Ындыг, ындыг. Ону хөөрежип болза, аскак хой-даа ырай бээр, ажил-иш-даа кылдынмайн баар. Келгениң дээр четтирдим, Кара-оол Лопсанович — деп, Сюров Тегерикпеевич чугаалай-дыр.

Харалаан, өртемчиде мөңгө чүве турар эвес: хөй чылдарда кады чурттаан ынак эжи, уругларының авазы бо өртемчейни эрте кагаш, чоруй барган. Амгы үеде хоочун механизатор Кызыл хоорайда уругларының бажыңында, 82 харның нүүрүн көрүп алган, чурттап олурары бо. Кижиниң аас-кежи ажи-төлүндө дээр болгай. Анык, чалыы үезинде Сюров Тегерикпеевич өөнүн ишти-биле үш оолду, үш кысты өстүрүп, бут кырынга тургузуп алганнар. Ам оларның салгалы 30 ажа берген — оларны көрүп, чаптап, өөрүп, ажыг-шүжүгдөн чардыгып чоруур.

Хоочун механизатор-биле ужуражып келген санында-ла эрткен үелерни «коптарып» чугаалажып, хөөрежип олурар, аңаа черле бөкпес бис. Харын-даа ижин-кара чокка хөөрежип алыларывыска сагыш-сеткиливис чик апарып, бир-ле билдинмес чүктү бистин бодалдарывыстан адыра сүвүрүп каапкан ышкаш кылдыр сагындырар. Бо удаада база ындыг болду.

Канчангаш-ла бажыңның соңганын өттүр көрүптер дээримге чайгы кезээки хүннүн кызыл, чырык, чидиг херелдери ынаар-ла барыын чүкте даглар баштарындан шонуп кээп турду. Дартаа база аяс, чылыг хүн болурун, амыдыралдың кижик-чолдуун ол херечилеп тур. А бис сагыш хандыр хөөрежип алганывыстан-на ындыг ийикпе, мага ханып, аккыр сүттүг шайны шөлүредир аартап олур бис.

Кара-оол ЛАПЧАА,
көдээ ажил-агының
хоочуну.

Каа-Хем суур.

ООН ЧЫЛДАРЫ — ТЫВАНЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Делегейде сураглыг чурукчу Надя Рушеваның авазы Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушеваның сактыышкын

Төрзөн өөмде

Оон сактыышкыннарын бижин-ри-биле Рушеверниң Москва хоорайда Царицыно районунда, Кавказ бульварында бешки каътта ийи өрээлдиг «хрущев» үезиниң тар бажыңында чедип келдим. Бо бажыңга оон өөнүң ээзи, чурукчу Николай Константинович Рушев, оон ат-сураглыг чурукчу уруу Надя Рушева база чурттап турган.

Бедик эвес дурт-сынның, бажы-ның дыдыраш дүктери көгергилей берген, кара-саргыл карактарлыг, назы-хары дөгүй берзе-даа, шоваа

ни күш-ажылга ынак, бергелер-ге дадыккан кылдыр кырган-авам биле Балдып даайым демнежил кижизиткен. Кырган-авамның чол-даксымаар, бүшкүгүр дурт-сынын, ылаңгыя оон от чайнаан дег шоваа карактарын дүүнүгү дег чылы-биле сактып чоруур мен. Оон ол чылыг көрүжүндөн долгандыр шупту чүве чырып турган дег. Ол кажан-даа, кымга-даа хомудаан сеткилин чугаалавас, шыдамык чаңыг, бистиң шуптууска бир дөмей, сагыш човаачал, чазык, топтуг киж. А өске улусту бо-ла кээргээр, үргүл-

чылын чаа парлаттыг номнары база массалыг информация пар-лалгазындан Рушеверге хамаа-рышкан чаа, солун медээ-дыңна-дыышкыннар. Кожазында өрээлде, коридорда шкафтарда номнар-ла, номнар, чуруктар-ла, чуруктар. Ты-валар Надя Рушеваны чаңгыс чер-чурттууус дижирлер, чүге дизе, оон авазы Наталья Дойдаловна Ажыкмаа — тыва балеттин үндези-лекчилериниң база «Ээлдек шың-гырааш» деп Тывада эң нептерен-гей танцының баштайгы танчылаан-нарын бирээзи.

Надяның авазы — чылыг сак-тыышкыннарын, чырык, меңге оңмас ынакшылдың одаа болур бо бажыңның ынаныштыг ээзи. Уруу биле ачазының чогадыкчы ажылын үеге, байдалга дүүштүр таарыштырары — чүгле оон кү-женишкенин кызымаа-дыр. Ам шуут Надежда Рушеваның музейи апарган бажыңда корум-чурумну Наталья Дойдаловна ам-даа сагы-вышаан. «Бистиң авазы», «Ната-шенька» дишкен уруу биле өөнүң ээзиниң эргим сестери кулактарын-да чаңгыланмышаан. Бо-ла бажың-га оларны кажыдалдың сөөлгү оруунче үдээн: Надяны — 1969 чылдың март 6-да база Николай Константинович Рушеви — 1975 чылда октябрь 23-те. Эң эргим ийи кижизин чидирген, ийи караа шуут көрбестей берзе-даа, олар-ның чурттап, чогадыкчы, сорукуг чуруттунуп чораан бо өргээзин эр сорукуг, топтуг, кажан-даа бодун туттунуп билер Наталья Дойдал-овна кадагалап-камгалап чурттап орат.

«Мен өске уруглар-биле дең-нээрге, шала ырбыска, дурт-сыным чолдаксымаар болзумза-даа, улуг кижилерниң кылыр бүгү-ле ажыл-ижин, ылаңгыя дааранырын, өөренип ап турган мен. «Эргээ өөреним, бергээ өөрөн» дээн кырган-авам чагы бүгү амыдыра-лымның шыңгы сагыр дүрүмү болган. «Аван, ачаң чок-даа болза, киж өскүзүндөн өлбөс чоор» деп, кара чажымдан-на кырган-авам ырак-чоок төрелдерим-биле мени таныштырып чораан. Бо-ла чурттап келген назымында ол кончуг шын дээрзин амыдырал бадыткап чор: дөргүл-төрелдиге киж бодунга бүзүрелдиг, күштүг апаар чораан. Ынчангаш мен чааскаан эвес, а хөй ха-дунма, угбаларым аразынга өскөн болгаш, оларымга чоргаар-ланып чоруур мен. Оларны таныш-тырып көрей;

бистиң өг-бүлөвисте сагыш чо-ваачал, шоолуг чүве ытпавас эң улуг угбам Көк 1950 чылда чок болду, ол Апын баштаан 6 уруг-луг. Ийи дугаар угбам Өшкү-Саар орлан-шоваа чаңы, чараш арын-шырайы-биле өске угбаларым-дан аңгыланым көстүр, кээргээ-чели кончуг киж. Оон уруглары Делгермаа, Лора (орус ашаа-биле Ыраккы Чөөн чүкче чоруп-кан соонда Лора-биле харылзаам читкен). Өшкү-Саар угбамның уйнуу Тимур Кызыл-оолович Хо-валыг ам Тываның парламентазында ажылдап турар. Ол үш уруглуг.

Авамның чаңгыс угбазы Билчит

Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева-биле. 2013 ч. Москва.

сорукутун салбаан тыва херээжен Надя Рушеваның авазы-биле чугаа-лажып олур мен. Бис ийини душ-туруп, таныштырып каан оон дуң-мазы Мария Сымаяевна Чымба-га өөрүп четтиргеним илередийн. Наталья Дойдаловнадан улус бол-ганчок Надяның ачазы орус омак-тыг киж-биле канчап таныжып алганын, уруунун чурукчу салым-чаяанынга оларның өг-бүлөзиниң салдары кайы хире дээштиг бол-ганын айтыра бээр. 85 харлапкан кандыг-даа улуг назылыг кижиниң сактыышкыннары-ла хөй. Ынчал-за-даа киж бүрүзүнүң салым-чо-лу Н.Д.Ажыкмаа ышкаш хайныш-кынныг, долу эвес болдур ийин. Оон сактыышкыннары дээр-ге-ле, чүгле ийи чурукчу адашкылар — Николай Рушев база уруу Надяның дугайында эвес, а ХХ чүс чылдың чээрби чылдарының төңүзүндөн эгелээш, бо хүннерге чедир Тыва-ның төөгүзү болур. Ол бодунун дугайында мынчаар чугаалаар:

«Мен 1926 чылдың он бир ай 20-де бот-догуннаан Тыва Арат Республиканың Үш-Көжээде Биче-Баян-Кол арбан девискээринге (ам Биче-Хем кожуунун Сесер-лиг сумузу) төрүттүнген мен. Мээң ачам — төрүтүмнээминде-ле, а авам ийи хар чартык турумда «кы-зыл-дустай» берген. Мени авамның авазы Дундуулак Чумаанчы кырган-авам өстүрүп каан. Ол ийи кыстыг: мээң авам Дойдал, оон угбазы Билчит, олар кайызы-даа беш-беш ажы-төлдүг. Ол үеде өөскээн са-рыг-думаа халдавырындан мээң кады төрзөн акым Седип база авам Дойдал, оон угбазы Билчит, аразы каш-ла хонук, соңуг-мурнуг бүр-лүп каарга, оларның тос ажы-төлүн кырган-авам өстүрген.

Самдар, ыштыг, кара өглер-ниң бирээзинде кырган-авамның кара чаңгыс чөлөнгиж, ынаны-жы, быразы — Балдып даайым оглу Курбу-биле чурттап орат чүве. Бүдүн өскүс арткан бистер-

чү чагып-сургаар чораан. Ынак ийи кызының, уйнуу Седиптиң өлүмү безин, чүгле муңгак апарган дээр-ден башка, кырган-авамның чаңын өскертпээн.

Меңээ Ажыкмаа деп атты хиним кескен Барыңмаа дээр кырган-авам тывыскаан. Ук-төөгүм Салчак киж мен. Тыва Арат Республика ССРЭ-ге каттышкан соонда пас-порт кылып турда, мээң Ажыкмаа деп адым — фамилиям, чаа орус адым — Наталья, ачам адының орнунга авамның адын — Дойдал уруу кылдыр бижээн, а Салчак деп фамилиям шуут чиде берген. Ол үеде бүдүн Тывага ыңдыг турган. Үш-Көжээде Биче-Баян-Кол ар-банының араттары шупту салчак-тар болгай, атташ улус база бар, ынчангаш ынчанган боор деп бодаар мен. Ам паспорт езугаар мени Ажыкмаа Наталья Дойдалов-на дээр.

Чаш тургаш, кырган-авам черле удувас-тыр ийин деп бодал чордум: ол кымны-даа мурнай турар, удуурда база эң сөөлүндө чыдар. Эртениң-не кырган-авам сүттүг шайын хайындыргаш, тос-караа-биле хараачаже, өгден үнгеш, чаа үнүп орат хүнче, долгандыр турар дагларынче, хемче чажып тей-лээр. «Аалга кирген киж аяк эри ызырар, арга кирген киж саат дайнаар» дижири дег, тыва чонум-нун өггө кирген таныыр-даа, таны-вас-даа кижиге шай кудуп, боор-зак, далган, ааржы, өреме-биле хүндүлээр чаңылдыг».

Ам база Рушеверниң бажы-ңында келдим. Надяның орнунда авазы Наталья Дойдаловна удуп турар дээрден башка, оон өрээл-линде колдуу чүү-даа өскерилбээн. Оон столунда, ханада полкалар-да Надяның ынак номнары, өңүгү фломастерлер, карандаштар, че-чектер, радио, Николай Рушевиң «Надежданың сөөлгү чылы» база Наталия Маслованың «Надежда Рушеваның графиказы» деп бо

Допчу намдары

Зоя Шәмбүловна Донгак 1953 чылдың август 17-де Тыва автономнуг облас-тын Тес-Хем кожуун-нун Самагалдайга он ийи кижиниң ортуну бооп төрүттүнген. Ачазы Кыргыз Сун-дүевич Шәмбүл — зоотехник, баштай-гы тыва альпинист, авазы Сенмит Бүрүш-каковна Салчак — даараныкчы, маадыр ие.

Зоя Шәмбүловна-ның школачы чылда-ры Мөңгүн-Тайгага эрткен. Ол 1970

чылда Музур-Аксы ортумак школазын, 1976 чылда Та-райга эмчи институтун, 1990 чылда Ленинградтын э-титудунун клиниктиг ординатуразын, 2012 чылда М.А.Горький аттыг литература институтунун проза с-дооскаш, ам ол-ла институттун шүлүк салбырын өөренип турар. Мөңгүн-Тайганың төп кожуун эмне-уруглар эмчизи болуп, улуг эмчининг оралакчызынга, кол-база Чаа-Хөлге боостая, кулак, думчук эмчизи болгаш эмчизи болуп ажылдап келген.

Санкт-Петербурга өөрениги оон чогадыкчы а-дөгүм болган. 1988 чылдан эгелеп оон шүлүктери «Шы-ваның аныктары», «Эне сөзү», «Хемчиктин сылдызы», «Хем» солуннарынга база «Кадын», «Улуг-Хем» сетк-парлаттынып үнүп эгелээн.

Шүлүкчү Зоя Донгактын шүлүктериниң баштайгы-зы — «Амыдырал чаякчызы», ол 1999 чылда чырыкче-тынган. 2003 чылда «Меңгилег сын кызы мен» шүлүк-чындызы, «В краю вечных ледников» деп орус дыл-2006 чылда оон очулдурганы Юрий Промптовтун-диптин төвүнде» деп ному чырыкче үнген. Зоя Шәм-— Россияның Журналистер болгаш Чогаалчылар эв-линиң кежигүнү. Россияның журналистиказының 300 чыл-йинге тураскааткан «Чонар-даш сыптыг демир-үжүк-база орус дылда «Эң эки очерк» деп номинацияга «-төвүнде» солунга парлаттыг «Амыдыралдың шы-зы» ажылы дээш республиканың «Чонар-даш сыптыг-үжүк — 2012» XI журналистер мөөрейиниң тиилекчи-3.Ш. Донгак — дээди чаданың эмчизи, ССРЭ-ниң кад-галалының тергиини, күш-ажылдың база РСФСР-ниң спо-хоочуну. Хөй уруглуг ие, ийи оол, ийи кыстыг кырган-Оон өөнүң ээзи Кара-оол Биче-оолович Донгак 1997-август 23-те сугга дүшкен киж камгалап чыткаш, а-амы-тынындан чарылган. «Эрес-дидим чоруу дээш» деп-биле К.Б. Донгакты, өлген соонда, шаңнаан.

5 ажы-төлдүг: Матпа, Насыкпан, Күрседи, Анайбан, Чысынмаа (оон ады сөөлүндө барып, Рая апарган, ол чогаалчы Олег Карламович Са-гаан-оолдун кадайы болган).

Көк угбамның Апын уруунун ажы-төлү: Галя (ам чок), Слава (ам чок), Рая үш оолдарлыг чораан, ам олардан чүгле Игорь бар, Фадей, Тайбың (Бадарчи Тайбың Салчак-ович Сесерлиг сумузуң чагы-рыкчызы чорду, ам арат-фермер ажыл-агыйлыг), Андрей (Бадарчи Андрей Салчакович — Сесерлиг суурда школада күш-ажыл башкы-зы, оон кадайы ийи дээди эртем-ниг Бадарчи Светлана Бажиновна — ол-ла школада завуч. Надяның 60 харлаан юбилейинче ол келди. Андрей, Света суг 4 ажы-төлдүг: Буян, Маша, Айдын, Баян-Чыргал (кыстар аразында чаңгыс оолдуг).

Даспы-Аксында школага арааш, бир чыл эвес, а ийи чыл болгаш өөренип кирдим. «Киж уйнуктарыңа уругларыңдан артык ынак боор чүве-дир. Өзүп келгеш, мээң бо чугаамның утказын билип каар сен, Ажык» — деп, кырган-авам чугаалаар. Ажы-төлүңге ол хире ынак кырган-авамны ам-даа

чылы-биле сактып чор-Школага өөренирим эки болгаш мурнай өөреним-биле барык деңгежи бер-Кырган-авамны чоктап, турзумза-даа, ол чокта б-ни шыдап эртип, кызып турганымга оон чагы-сүм-жизидилгези дыка дузал-бодаар мен.

1937 чылда кырган-а-апарга дыка-ла бергедеш Мээң кырган-авамга кай-ынаамны, оон меңээ эргим-угбаларым шупту билер-мени чанынче — Кызылче, деп шиитпирлээнер.

Көдээ черден меңээ дендии улуг, кончуг дааш-ниг кода-хоорай дег сагыж-руттунуп арткан. Күзүн Не-лага өөрени бердим. Тата-тыг Таисия Спиридонова ба-бистиң-биле чүгле орустан-гаалажыр. А мен хөөкүй-алыр эвес мен, бергед-турар ийик мен.

Зоя Д

чугаа

Чуруктарны авторнун-винден алган.

Аяк шайны аартап ора...

Эмма ЦАЛЛАГОВА

ААЛЫМ БОЛГАН ТЫВАМ

Монолог

1974 чылдың июль эгези. Аныяк Николай Ондар биле Эмма Цаллагова Шекпээрге бир чылдан соонда, аңаа душчуннишкеш, чайгы шөлээинде Кытайга дыштанып чедип келген. Орус болгаш литература башкызы Борисовна биле күш-культура кызы Николай Даваевич найы-каш хонук аян-тээлеп чоруй, дургуз узун, «Ам кайнаар угла-мил?» деп айтырыг тургустунган. Тайында Кавказче ужуптар, төрөлдөрүм-биле таныжар шиитпирледивис. Ол күзел дунмас апарган, чүге дизе кыжын Самагалдайда чурттап улуг угбазыга чедип чорааш, чуртун ында утуп каапкан-на. Ол кол документ чокта, кай-даа ухар арга чок. Катап чаа тир үндүргөш, Самагалдайже чуртувус.

Төрөлдөр бисти өөрүп уткуду: аныяк угбазы Рая, ооң ашаа, элээ-руу, бичи огу база Черлик деп аныяк ыды. Рая — шыырак эът-ыг, хөглүг, оюн-баштак, чаагай илди киж. Оларның аразында чурттап тур бис. Чайгы шөлээл турууста билдиртпейн эртер берген. Августа Коляның угбазы районнуң өөредилге килдире барып, Тес-Хемниң кайы-бир аразында ажылдаарын сүмеледи. Аңаа, өөредилге килдизинге айтырып чеде бээривиске, аңаа дика өөрүп уткуп алдылар, дика районнуң школаларында чурттап чедишпес. Ооң кадында бир тускай дыңналыр фами-лия — Цаллагова — элээн баш-ы «Тувинская правда» солунга аттынып турган шүлүктөрдөн чур болган. Ынчангаш мени чүгле болгаш литература башкызы өөредилге эргелекчизи кыл-омуйлап каан. А Коляны күш-ура башкызынга хүлээп алды. Алдайдан 20 хире километрге Дагга ажылдаар болдувус.

Берт-Даг! Ужаражып кел-ис бо-дур. Ооң соонда-даа ужуражылгаларга Берт-Дагга шыкылаан бис: өөрүнчүг-даа, аңаа чок апарган деп дыңнааш, дыка-ла хараадаан бис.

Номчукчу-даа бужурганы бээр ийне, Берт-Даг-биле ужурашканы-выстан эгелеп алгаш, байырлаш-канывыста чеде хонуп келдим, а чугаалаар чүве ам-даа хөй, ынчангаш катап эгезинче эглирин чөпшээрер көрүнөр.

рээнде ылап арткан дээрзинге бүзү-релдиг мен.

Көдээ суурга эң-не үр ажылдаан бурят аныяк башкы Дугар Санжиев — Улан-Удэ чурттуг. Ооң ада-иези кайызы-даа — Совет Эвилелиниң Маадырлары. Дугар төөгү башкы-лап турду. Ону билири-даа денди. Ол аажок биче сеткилдиг, бөдүүн, чугаакыр, ынчалза-даа арай тене-миргей аныяк эр-дир ийин. Кыжын бичи өрээлин чылыдыр одаарындан чалгаарааш, бо-ла бистиинге хонар турду. Улуска киж шалтыктай бээр ийне деп бодал ооң бажынга кир-бес-даа турган боор оң. Шалың акша үнгенде, суурнуң хамык оолдары ону үглөп кээр. Демгизи олардан акша харамнанмас. Дугарны олар эки өнүүвүс дээр, ол база-ла оларынга аажок. Ийи-үш хонганда башкының акшазы төнүп каар. Ада-иезинден дуза дилээр ужурга бо-ла таваржып турган. Суурнуң чону Дугарга аажок ынак. Өөреникчилер башкызын магадап ханмас. Кичээл шагындан башкызы озалдай бээр, директор айтыра берген дижи, өөреникчилер башкызын шаа-биле камгалап, ол-бо алаактырып шаг боорлар: «Башкы ам чаа үне берди» — деп таарыштыр харыылап каарлар.

Суурнуң хүндүлүг хамаатызы, фронтучу, Совет Эвилелиниң Маады-ры Чүргүй-оол Намгаевич Хомуш-Коля биле биске, ол ышкаш Дугарга аажок. Ол ынчан совхозтун кадрлар килдизинин даргазы турган. Хөлчөк идепкейжи, чик адак, эки сеткилдиг киж. Ооң уруу Ирина мээң доозук-чум чүве. Алдарлыг фронтучунуң чырык адынга тураскааткан янзы-бүрү солун хемчеглер Берт-Дагга ам-даа эртип турары өөрүнчүг. Ону массалыг парлалга чепсектеринин ачызында дыңнап, билип, көрүп келдивис.

Дугар «Чаңгыс хадың» деп ырыга дыка ынак дээрзин суурнуң чуртта-чылары дыка эки билер. Ынчангаш эпиг үе таварышканда-ла ооң ынак ырызын бо-ла бадыра берген турар-лар. Берт-Дагдан Дугар-биле бистер деңге чорупкан бис. Ол ояр аңаа душпаан бис. Чуртунче чана бергеш, аңаа чок апарган деп дыңнааш, дыка-ла хараадаан бис.

Номчукчу-даа бужурганы бээр ийне, Берт-Даг-биле ужурашканы-выстан эгелеп алгаш, байырлаш-канывыста чеде хонуп келдим, а чугаалаар чүве ам-даа хөй, ынчангаш катап эгезинче эглирин чөпшээрер көрүнөр.

Школа директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы — өөре-дилге эргелекчизинге ажылдап эгелээн ийик мен. Ол эрге-дужаалга мен арай таарзынмайн турдум, чүге дизе мен ышкаш аныяк башкы улуг башкыларны хынаар, олардан кичээл планнары негээри дыка эпчөк, ыядыр турдум. Ам-даа дижи, кичээл планы, конспектинин ыял-ла бар болуру — кичээлдин шынарлыг бо-лурунга салдарлыг дээрзинин мага-дылалы деп шыдавас мен. Кичээлдин шынары башкы бодунуң мергежилин кайы хире билиринден болгаш ооң башкылаар салым-чаяанныннан хамааржыр-дыр ийин. Бир улдун иштинде ол ажылга хилинчектенип келгеш, оон ойталап каапкан мен. Ол чылдарда Берт-Даг школазы таптыг директорлар, өөредилге эргелекчи-леринге чединмейн турган. Чаңгыс чыл дургузунда безин каш-даа баш-кылар солчур турган. Өөредилгеден дашкаар «ажылдар талазы-биле директорнуң оралакчызынга

күзелдиим-биле чөпшээрешкен мен. Янзы-бүрү темага сценарийлер бижири, концерттер белеткээри, байырлыг хемчеглер эрттирери менээ, чогадыкчы ажылга ынак кижиге, дыка солун. Бот-тывынгыр уран чүүл фестивалдарында, конкурстарында бодум башкарыкчылаар турдум. Ынчалза-даа менээ эң-не кол чүүл — кичээл эрттирери, башкылаары. Кичээлдеримге-даа, өөреникчи-леримге-даа дыка ынак мен. Аас-кежиктиг мен деп санап чордум, чүге дизе ынак ажылымны кылып чордум. Ажылындан халагзынмас, аңаа ынак, оон өөрүшкү ап чоруур киж езулуг аас-кежиктиг киж ол деп бодаар мен.

Башкы бодум өөреникчилерим-ден база өөренип чордум. 6-гы классчылар «Мээң Тывам» деп кыска чогадыг бижип турганын сактып ор мен. Костя Артына-Тывада те-велер бар деп бижип каан болган. Мен шуут хорадай берген мен, чүге дизе тежелер элэинниг ховуларлыг чурттарның дириг амытаннары ыш-кажыгай. Үстүкү класстарга кичээл эрттирип турумда хенертен Костя кире халып келгеш, мени чедип ал-гаш, үндүрүп келгеш, школа чанында бажының даштынга чедире берди, мен аайын тыппайн, ооң аайы-биле кылаштап келдим. Ол бажының хериминин даштында тева баглап каан тур! Карактарым борбая берген алаң кайгап тур мен де. Тева база кайгап туруп-туруп дүкпүрдү-ле! Харын-даа өскээр! Тывада тежелер бар деп чүвеге ылап бүзүредим. Ты-вага дөрт чыл чурттаан хиремде ону билбес болганым дыка-ла ыядыңгы болган чүве.

Берт-Даг үези мээң өөреникчим Сергей Довуунуң ады-биле база холбашкан. Орус дыл болгаш ли-тератураны ол шоолуг сонуургавас турду. Ынчалза-даа ынчан-на тодаргай күзелдиг турган. Улуг акызы Москваның циргинге ажылдап турган болгаш, Сергей ону дөзөп, цирк артизи бо-лур деп шиитпирлеп алган. Бедик кылдыр шөйгөн чинге сывырындак кырлаарын ол магадаар турган. Акы-зы аңаа тускай дериг-херекселдерни тургускаш, сывырындакты шөйүп бээр, ол езулуг цирк артистерин өтүнүп кырлаптар турган. Ол күсел-дези-биле уран чүүл көрүлделеринге бо-ла киржи. Көрүкчүлөр аажок сонуурган, хол каскаар чүве. Школа дооскаш, акызы-биле кады чер-делегейни эргий гастрольдап, оюн көргүзүп, мээң төрөөн хоорайым Владикавказка-даа чедип каапта-рын сагыштап хөөрээр киж. А мен аңаа орус дылды эки өөренип албас болза, күзелин боттандыраы берге, улус-чон-биле чугаалажып шыдавас боор деп сургап турдум.

Светлана БАЛЧЫР.

(Уланчылыг).

ТООЛЗУГ ТЫВАМ

Россияның дуңмазы боор чалыы Тывам,
Ырап эрткен төөгүнү бодап көрөм.
Кадыг-берге кинчи-бекти чүктөп эрткеш,
Каң дег быжыг туруштууну көргүскен сен.

Ада-чуртту дайын-халап бүргөп кээрге,
Ак-көк Тывам огуң, кызың айткан сен.
Ырлыг-шоорлуг, эрес-дидим тыва төлдер
Ровнону, Дубнону хосташканнар.

Көшкүн түрлүг амыдырал көргөн чонун
Кидис өгдөн бажыңнарже шилчип чурттаан.
Культуразы, техниказы шапкын хөгжөөн
Хуулгаазын, тоолзуг сен, ынак Тывам.

Сайзыралдың бедииндиве чүткүп үндүн,
Сайгарлыкчылар, эртемденнер чурту болдун.
Эде-хере тургустунуп, бурунгаарлап,
Эчис, чырык келир өйже басып ор сен.

Райса ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай.

ТӨЛҮ МЕН

Амыр-чыргал эргээ өспөзөн,
Аас-кежин дилеп сүрбөзөн.
Хайым ишке дадыккан
Кайгамчык чоннуң төлү мен.

Буурул Саян сыннарындан
Буян дилеп чалбарган.
Эрте бурунгу тыва чоннуң
Эргинин артаан салгалы мен.

Хоор сарыг тараа чалгаан,
Кодан малы чаптып оъттаан.
Хүнче уткуй баскан
Хүндүткелдиг чоннуң төлү мен.

Сандю ТЮЛЮШ.

Сүт-Хөл кожуун.
Кызыл-Тайга суур.

АВАВЫСТЫҢ АЧЫЗЫНДА

90 харлыг ынак авам Манзат Соян Дайнаевнаның
чырык адынга аян туттум.

Алды айның чаазында
Ачам хөөкүй «кызыл-дустаан».
Эрик кыдыы саман бажың
Ээнзиреп артып калган.

Улуу чаа-ла он дөрттөпкен,
Уруглары өскүс калган.
Чемге хор дээр чеди төлүн
Чедип алган авам арткан.

Өзүп орган уругларның
Өөрүшкүзү өшкен-даа бол,
«Чону — чоорган, хөйү — хөйлең».
Чоонган деп бис, өзүп келдивис.

Ававыстың төлдери дээш,
Аккан дери халас барбаан.
Эртем-билиг чедип алгаш,
Эки чурттап чору-ла бис.

Клара ЧИҢМИТ.

Тес-Хем кожуун.

БАШКЫМГА

Николай Салчакович Конгарның чырык адынга

Башкы дээрге эртин-дир.
Угаан кирир, дадыктырар
Улуг күш ол — башкым ол-дур.
Уйгу-дыш чок кижизидер,
Башкарыкчы дылым ол-дур.

Чүрээм тудуш ынак башкым
Чүткүл кирир чалгыным сен.
Чүү-даа канчаар башкым чокта,
Чүглөндирер күжүм чок боор.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.

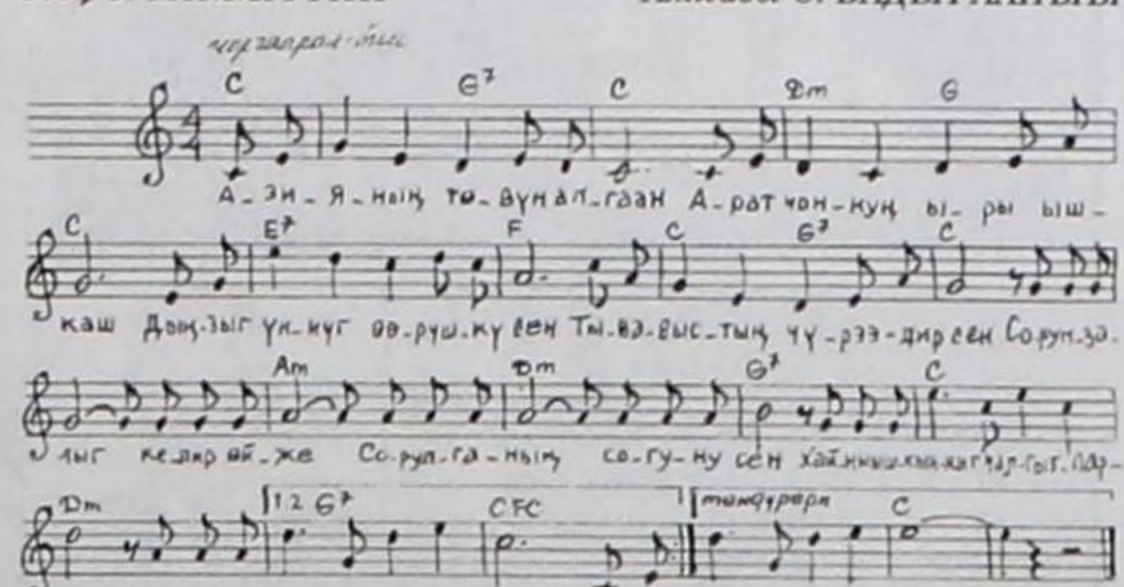
Бай-Тал суур.

Эде-хере шүгдүнөрин,
Эки-бакты ылгаарын,
Ажыл-ишке ынак боорун
Айтып бээр углакчым-дыр.

КЫЗЫЛ, КЫЗЫЛ

Сөз Э. МИЖИТТИИ

Аялгасы С. БАДЫРААНЫЫ

Азияның төвүн алгаан
Арат чоннуң ыры ышкаш
Дыңзыг үнүг өөрүшкү сен,
Тывавыстың чүрээ-дир сен!

Сорунзалыг келир өйже
Сорулганың согуну сен!
Хайнышкынның чалгыларга
Хая-даш бол, Кызыл, Кызыл!

Сорунзалыг келир өйже
Сорулганың согуну сен!
Хайнышкынның чалгыларга
Хая-даш бол, Кызыл, Кызыл!

Бергелерге торлуш дивес,
Бедик сүлде сөңөп турар.
Оожургал чок оду чайнаан
Орук айтыр чырыткы сен.

Уйгу-дыш чок агып баткан
Улуг-Хемниң күчүзү дег,
Узак, бедик чүткүлүвүс
Уязы сен, чалгыны сен!

Сорунзалыг келир өйже
Сорулганың согуну сен!
Хайнышкынның чалгыларга
Хая-даш бол, Кызыл, Кызыл!

АЙТЫРЫГЛАР БАР

Шинтиргеш, кеземчезиниң хуусааы төмөзүн кижилер «Россияның республика партиясы — Улустун хосталгазының партиясының» мурнундан депутатка кандидат кылдыр бүрүткөдир деп турганының дугайында Россия Федерациясының Төп соңгулда комиссиясының удуртукчуу Владимир Чуров «Россия 24» телеканалга интервьюзунга медеглээн.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутатынга кандидаттарының партияжи даңзызындан үш кордакчыларны уштур дугайында шинтирнэ Кызыл хоорайның соңгулда комиссиясы хүлээп алган.

Соңгулдалар дугайында хоойлужудулганы партия билер турала, бүрүткөдир эртпес депутатка кандидаттарны чүгө бодунун даңзызынга кирип алганы айтырыгны тывылдырып турар деп, Владимир Чуров элдесинип чугаалаан. Партияның даңзызындан бүрүткөдир хоойлу езугаар эртип шыдавас кор-

дакчыларны ужулганы партияның даңзызын бүрүткээрине бо удаада шалтык болбас дээрзин РФ-тин Төп соңгулда комиссиясының даргазы айткан.

«Россияның республика партиясы — Улустун хосталгазының партиясының» ажылын Тывада тыва парламентинин депутаты чораан, Тес-Хем кожуунунун администрациясының удуртукчуу турган Владимир Орус-оол удуртуп турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯСЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тес-Хем кожуунунун девискээр соңгулда комиссиясының кежүгүнү хүлээлгеден В.Д. Соянны хостаарының дугайында

2013 чылдың август 2 № 65/328-6 Кызыл хоорай «Россия Федерациясының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарының дугайында» федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6-гы пунктузунга дүүштүр комиссия составынче чурттап турар черинден депшиткен, Тес-Хем кожуунунун соңгулда комиссиясының бадылаар эргелиг кежигүнү Владимир Дотканович Соянның билдиришкинин сайгарып көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясының доктаадыры болза:

1. 1954 чылда төрүттүнген Владимир Дотканович Соянны Тес-Хем кожуунунун соңгулда комиссиясының бадылаар эргелиг хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясының даргазы Б.Д. Ондар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясының секретарының хүлээлгезин күүседип турар А.Н. Лопсан.

ДЫҢНАДЫГ

Тес-Хем кожуунунун девискээр соңгулда комиссиясының кежигүнүнүн бүрүн эргелеринин хуусаа бетинде доозулганы-биле Россияның Күрүнэ Думазында, Тыва Республиканың Дээди Хуралында (парламентизинге), хөй-ниити каттыжышкыныннарынга, Тес-Хем кожуунунун Төлээлекчилер хуралында депутаттар мандадын хуваарынга кирген кандидаттар даңзызын соңгукчуларның ажылдап, албан хаап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле Тес-Хем кожуунунун (бадылаар эргелиг бир кежигүнү) девискээр соңгулда комиссиясының составының кезинин четчелеп тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ал эгелээнинин дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясы дыңнадып тур.

Тес-Хем кожуунунун девискээр соңгулда комиссиясының составында саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден үжен хонук дургузунда дараазында адреске кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чувдун кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиясы.

ХИРГЕ-ЧАМГА БОРАП ЧОРЛАР

Өстүрүп каан амаайының Өзүнче кирип шонуп чораан. Куспаа ышкыш черимге мен Курлак чедир мөгөөр мен.

Ак баштыг өгбелериниң Артап болбас сагылдарын Азарганчыг чажымдан-на Ажыын билип, өзүп келдим.

Төлү ышкыш хумагалыг Төрзүн черим чүдөн эргим, Таваггайым соргаа арткан Тандыларлыг Тыва чуртум.

Чурттап эртер назынымның Чуузалары эртип-ле тур. Аразында чоргаар өскөн Ак-баштыглар ам чок.

Каш янзы элчил-солчаан Кандыг чылдар эртпеди дээр. Амгы бо үе-шагның Аай-бажын билбейн чор мен.

Төрөл салгап чурттап арткан Төрөл чоннар танышпастан. Хиним шыгжаан ие черим Хирге-чамга борап чорлар.

Азарганчыг бичии чаштар Аазын эеп, өзүп келир. Амыдырал-чурталганың Аар-чигин олар-ла көөр...

Төрзүн черин уттувукташ, Төрзүннер кайы көвей. Төрөл чондан хоорулгаш, Түрзүннерни чок деп болбас...

Сарыг-оол САНЧЫ. Кызыл хоорай.

Байыр чедиришкин

Эргим, ынак ававыс Чечекмаа Конгаровна база ачаа оолович ДОРЖУЛАРНЫҢ төрүттүнген хүнүн таварыштырдыкшылды, аас-кежикти, ажы-төлүнүн аразында ам-даа хөй эрээдивис.

Өпейледип өстүрүп каан ававыс сээ Өөрүшкүнү сеткиливис ханызындан күзө, Аарыгларга, бергелерге алыспайн, Ажы-төлүн улгаткыже азырадың. Аңгы-аңгы ажылдарга иженгештин, Аал ишти бистер дээштиң кызып чордун.

Ажыл дээнде олут орбас, Аныяандан эрес-кежээ, Баштак, хөглүг ачавыска Байырлал таварыштыр Узун назын назылаарын Уруглары күзеп тур бис!

Оолдары: Оскал, Омак, Оруу база кенни Люда, О...

Бистиң улуг акывыс Хирлиг-оол Салчакович КОНГАР 70 харлап турар. Ол — партия, совет ажылдарында бүгү назадап келген. Ол — сагыш човаачал, биче сеткилдиг, улугла бичиилерни бичии деп хүндүлөп билер, буянын кижиге. У юбилейин таварыштыр аас-кежикти, узун назынны, кадыкшыл ханызындан күзедивис.

Дуңмалары, төрелдери, оларның хөй сани...

Мөңгүн-Тайга кожуунунун Мугур-Аксы школазын 2007 ч. Омак Олегович ДОРЖУНУҢ адында тывыскаан А №000559 читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тываның Баштыңы болгаш республиканың Чазаа Тываның ыдык епископу, бедик хүндүткелдиг Феофанга ынак авазы...

Сук Ок КИМНИҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон эгиттинмес чидириин болгаш сеткилдиг ханызындан үлежип тур.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от Светланы Николаевны о предоставлении в аренду участка из земель населенного пункта для индивидуального строительства, с общей площадью 1000,00 кв.м. (площадь орная, уточняется по материалам межевания), расположенного (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хем с. Кундустуг, ул. Песочная, дом 236.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней с момента опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

администрации Тоджинского кожууна от 03 июля 2013 г. №428

с. То

О постановке на государственный кадастровый учет земельного участка

На основании ч. 3 ст. 30.1 Земельного кодекса Российской Федерации от 25.10.2001 г. №136-ФЗ «Особенности предоставления участков для жилищного строительства из земель, находящихся в собственности или муниципальной собственности» администрация Тоджинского кожууна ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Отделу по управлению муниципальным имуществом администрации Тоджинского кожууна провести формирование и постановку на государственный кадастровый учет из земель населенных пунктов, предусмотренным действующим законодательством РФ, земельный участок из земель населенных пунктов общей площадью 2000,0 кв.м., ориентировочная, будет уточнена по материалам межевания земельного участка) расположенный по адресу: Республика Тыва, Тоджинский кожуун, с. Тоора-Хем, ул. Набережная, дом 15 «а» для индивидуального строительства.

2. Контроль над исполнением данного постановления возложить на заместителя председателя администрации по жизнеобеспечению А.А.

3. Управлению делами обнародовать настоящее постановление на специальных информационных стендах 02 июля 2013 г.

4. Настоящее постановление вступает в силу со дня его обнародования на специальных информационных стендах.

Председатель администрации А.Ч.Айы...

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган харыс салгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажыц. Бажыц ажыглалга дужааттынган.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар: тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөрөдиге, көдээ ажыл-агый килдизи — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлетпур — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 7081. Чагыр 94. Номери парлаалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, черек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.сч.т № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникацияларга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада биче эргели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечил дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакциядагы дүшпейн барып болур. Айыттынган саннери болгаш өске-даа факт дүңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.